

Д.С.Вирський*

БИТВА ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ 1626 р. ТА «РЕЛЯЦІЯ ПРАВДИВА...» ЯНА ДОБРОЦЕСЬКОГО

У статті проаналізовано наративні джерела битви під Білою Церквою 1626 р., зокрема малознаний твір Я.Доброцького «Реляція правдива...». Зауважено його неабиякий потенціал щодо відтворення помітної події першої половини XVII ст. в Україні.

Із часів, коли народники заспівали про «іскру сокриту», яка ось-ось обернеться «силою несокрушимою», внутрішня історія фактично виграла змагання за «роль першого плану» в історії зовнішньої. Місцями останню взагалі витіснили з «героїв» у «декорації». Відтак, і тривалий час скромний в очах сучасників козацько-шляхетський конфлікт заступив/затулив для класичної модерної української історіографії сюжети «українних війн», які більшістю співгромадян і «міжнародною громадськістю» трактувалися як основні події в Україні, суть її специфічної історії (зрозуміло, це також був по-своєму штучно обмежений образ).

Отже, не дивно, що, попри відносно добру «заджереленість» подій, навіть фахівці мають доволі смутне уявлення про щось поза суто літописно-хронологічним «року N-го трапилася війна/набіг/битва». А оскільки мені вже доводилося спеціально займатися розсуненням «кордонів представлення» окремих «українних війн» (битва під Ольшаницею 1527 р., відбиття набігів 1575 і 1589 рр.)¹, не стане дивиною і мій інтерес до битви під Білою Церквою 1626 р.

Зауважмо, що модерна вітчизняна історіографія не має спеціальних розвідок, присвячених цій історичній події. Вивчали її завжди «в контексті» – історії козаччини, біографій визначних осіб (Стефан Хмелецький, Михайло Дорошенко) і т.ін. Звідси – фрагментарність представлення подієвої канви, невикористання важливих джерел. Зокрема, досі «неопрацьованою» українськими істориками² залишається друкована віршована хроніка тих подій-би – «Реляція правдива погрому поганства під Білою Церквою року 1626 дня 7 жовтня щасливо отриманого його милістю паном Стефаном Хмелецьким, хорунжим Брацлавського воєводства, котрого поганства з нуредин-султаном у кількості було вісімдесят тисяч. Найвищому Господу нехай буде честь і хвала, і то Яном Доброцьким поміж люди подана [книжка]. У Львові, у друкарні Яна Шеліги, й[ого] м[илості] о[тця] архієпископа львівського друкаря» («Relacya Prawdziwa POGROMU POGANSTWA POD BIAŁĄ CERKWIĄ Roku 1626. dnia 7. Octobra szczęśliwie otrzymanego. Prez Iego Mosci PANA STEPHANA CHMIELECKIEGO, Chorążego Woiewodztwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiat tysięcy. Naywyższemu Panu niechay będzie cześć y chwała, a to Przez IANA DOBROCIESKIEGO miedzy Ludzie podana. WE LWOWIE, W Drukarni Iana Szeligi I.M.X. Arcybi-skupa Lwowskiego Drukarza»).

Більш знані фахівцям такі джерела з описами битви під Білою Церквою, як лист С.Хмелецького, лист від 20 жовтня 1626 р. невідомого інформатора з Бару³ та інформація про битву в хроніці Павла П'ясецького⁴. Менш вартісними є звістки з творів Яна Велевицького⁵ та Шимона Старовольського⁶.

* Вирський Дмитро Станіславович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: vyrsky@yahoo.com

З інформацією з супротивного боку традиційно сутужніше. За неї може правити хіба «розпит» татарських бранців, невдовзі по битві взятих у полон московитами⁷. Утім, разом із «Реляцією правдивою...» всі вони дозволяють доволі повно реконструювати цю історичну подію.

Перш, ніж перейдімо до розбору тексту, дозволю собі кілька слів про автора та характер його єдиного відомого літературного твору. Інформації про Яна Доброцького небагато. Рід його (доволі давній) походив із Краківського воєводства (прізвище взяте від села Доброцеша). Печатався гербом Брехвич (на срібному полі червоний здиблений олень)⁸. За гербовником К.Несецького, один із Доброцьких був ротмістром. Далі автор згадує того самого Я.Доброцького як мечника брацлавського та збирача державних податків (поборцю) часів сейму 1629 р.⁹ На цьому сеймі Я.Доброцький був послом Брацлавського воєводства¹⁰ і саме там його призначено одним із поборців, яких затверджували щорічно¹¹.

Сучасний польський історик Г.Литвин наводить Доброцьких як приклад «цілковитої асиміляції» прибульців місцевим (українським) середовищем¹². На підставі звісток, що Я.Доброцький був одружений із «русинкою» (Маруся Доброцька) та й поборовий реєстр 1629 р. підписав кирилицею, дослідник припускає, що цей шляхтич навернувся на православ'я. Історик також навів дані про маєтності родини Доброцьких – села Борсків, Вітава, Сутиськи та частина Ворошилівки у Брацлавському воєводстві¹³. Імовірно, автор «Реляції правдивої...» був державцею Рашкова – маєтності Т.Замойського у Руському воєводстві. Уряд брацлавського мечника він отримав 1629 р.¹⁴

Із раніших звісток про цього жовніра-віршовисця відомі лише його справа (4.IX.1624 р.) із Мироном Сербинівським, який нібито неслухно шукав своїх збіглих підданих у Борскові Я.Доброцького¹⁵ та лист Кшиштофу (II-му) Радзивілу з Вінниці від 5.VI.1628 р.¹⁶ Отже, якщо автор «Реляції правдивої...» оповідав про битву під Білою Церквою з власних вражень (що вельми правдоподібно), то участь у цій кампанії – це один із перших відомих фактів його біографії. З тексту твору дізнаємося, що також автор уважав себе клієнтом («службою») відомого магната Томаша Замойського. У вересні – жовтні 1629 р. брацлавський мечник брав участь у відбитті татарського набігу на Західну Україну¹⁷. 8.II.1631 р. на черговому сеймі у Варшаві Сигізмунд III надав Я.Доброцькому пожиттєво с.Лашки у Львівському старостві (раніше село тримали Олександр і Андрій Подоські)¹⁸. Причому «обґрунтоване» надання особистими військовими заслугами під Цецорою (1620 р.), Хотиним (1621 р.) і за бої з татарами під хоругвами С.Хмелецького.

Загинув брацлавський мечник восени 1634 р., виконуючи завдання свого «патрона», коронного підканцлера Томаша Замойського, від рук сумнозвісного в Україні шляхетського «відморозка» – Самійла Лаца. Останній ж бо 17.III.1631 р. змусив свою родичку, вдову віленського каштеляна Єроніма (Ігоря) Ходкевича, поступитися на його користь маєтками Котельна, Вчорайше, Новий Ружин і Паволоч. Удова виїхала до рідні та згодом вирішила відступити свої законні права такій високоповажній людині, як Т.Замойський. Він і направив Я.Доброцького, який мав увести свого пана у володіння новими маєтностями. Але як тільки брацлавський мечник з'явився у Вчорайшому С.Лац напав на нього і вбив (хоча 1635 р. таки змушений був визнати права Т.Замойського)¹⁹.

Щодо твору Я.Доброцького зауважимо, що він виконаний у на той час уже добре відомих формах віршованої хроніки (реляції). Причому, це доволі пересічна як за літературними, так і аналітичними характеристиками праця (наприклад, твір Я.Доброцького явно програє «Хроніці жалісній»

Б.Папроцького від 1575 р.). Але вона досить органічно виглядає на тлі праць інших «жовнірських» істориків-поетів (як-от «Реляція Кам'янця, взятого турками у році 1672» С.Маковецького). Точна дата публікації невідома, але оскільки подібні видання вкрай рідко далеко у часі відбігали від описуваних подій, то навряд чи помилимося, датуючи книжку кінцем 1626 або 1627 рр.

Мотиви, що підштовхнули автора взятися за перо, сам Я.Доброцький сформулював у доволі вишуканій передмові-дедикації Т.Замойському. Це «любов до Вітчизни» та бажання їй добробуту й слави. Причому, він привітливо працює вченого-письменника до «ратних трудів» жовніра («Два особливо способи [...] бачу, якими любов у людях щодо Вітчизни показується: один – неприємності від неї відвертання; другий – пожитків у ній примноження. Перший є тих, котрі своїми втратами, трудами, коштом, *життя нарешті й здоров'я свого затратами* неприязельські наїзди від Вітчизни мужньо відбивають. Другий – то тих, котрі її в мирі оздоблюють науками поштивими або обороною, і примноженням їх *на справжнє добро громадське*, або є великі й розумово лише високому служать. Вони по-іншому Вітчизні потяг свій засвідчують, велику славу *та безсмертне ім'я у всіх нащадків*, приносять, бо їх з посполитої громади *довічно у вічності* вирізняють вольності, маєтності, гідності, надання, нарешті *істинну громаду* в тій вітчизні чинять, [як] чудово [сказав] Еврипід: *Збираючи всі думки і мистецтва, / Друзі батьківщини благополуччя її покращують*»).

Взірцем поєднання обох шляхів служби Вітчизні Я.Доброцький проголошує Юлія Цезаря. Подібним останньому він оголошує й свого пана – Т.Замойського, ретельно вираховуючи «спільні риси» цих двох історичних героїв. Тож, антична «рамка» сучасності для автора «Реляції правдивої...» має не лише естетичний (за панівними ренесансними літературними конвенціями), але й етичний, політично-утилітарний зміст.

Отже, Я.Доброцький цілком вправно оперує риторичними засобами свого часу (до речі, засвідчений у тексті передмови пієтет перед Замойською академією підштовхує до гіпотези, що саме звідти – «освіта» нашого героя, хоча місце видання (Львів) також може вказувати на місце його *alma mater*). Античний декор (у т.ч. латиномовні вислови) він використовує досить помірковано й без нерідких для тогочасних літераторів надмірностей.

Традиційний міфологічний «заспів» у Я.Доброцького на диво коротенький (усього лише: «Не Геліконські ліси і біжучі животворні води / Парнаські описувати буду, але криваві бої / Марса некорисного і Беллони діло, / Котре на Катонських рівнинах точилося»). До речі, «Катонські рівнини» («поля Катонські») – це вже спуск «із небес на землю», місцевий білоцерківський топонім (Катунь, Хатун – від татарського «жінка», «жіночий»), який прив'язаний до тутешньої значної степової прогалини, нетипової для Київського Полісся. Її традиційно використовували татари при нападах на Правобережну Україну, для протидії чому й виник замок Біла Церква.

Далі вже йде «репортаж» цілком «по справі». Поштовх для розгортання сюжету дає герой-лиходій – «хан татарський». Він надсилає чотирьох «солтанів» (традиційне титулування для представників династії Гіреїв) «потужно наступити на Сарматські краї, / Яким права насіння Лехове подає».

Звернімо увагу на доволі «тонке» розуміння Я.Доброцьким популярного «сарматизму». За ним, поляки («Лехове насіння») – це лише законодавча/системоутворююча верства в регіоні. Гадаю, це може бути слідом осмислення специфічно українських реалій, в яких роль «польського елементу» важлива, але аж ніяк не всеохопна.

Тут таки зауважимо відсутність у Я.Доброцького інтересу до з'ясування військово-політичного підґрунтя набігу. Війна починається, адже герой-лиходій «хтивий до крові і держави християн» (узагалі, як і більшість сучасників, Я.Доброцький вправно володіє «хрестоносною» та антиісламською риторикою). Тут він явно програє іншим спостерігачам (Я.Велевицькому та П.П'ясецькому), які знають про те, що татари пішли в набіг, зокрема, і у зв'язку зі «зв'язаністю» основних сил коронного війська на театрі війни зі Швецією. Невідомо йому й про те, що сам С.Хмелецький заздалегідь (ще у вересні) був оповіщений про татарський похід (П.П'ясецький).

Нічого не оповідає Я.Доброцький і про наміри татар, про які знаємо з листа С.Хмелецького. За ним, татари вже перейшли було Рось і рушили повз Антонів (нині село Сквирського р-ну Київської обл.) у напрямку Старокостянтинова (отже, метою походу була Волинь), але почули про військо оборонців і повернулися за Рось.

Попри те, що позиція на Катонському полі (на правому боці Росі, навпроти Білої Церкви) зручна для оборони, вона доволі складна для відступу²⁰. Це був своєрідний мішок, куди татари загнали себе самі, уступивши коронному війську стратегічну ініціативу. При тому, що маневреність була традиційною складовою успіхів татар, це можна вважати їх суттєвим прорахунком.

На чолі татарського війська, за Я.Доброцьким, стояли: «Нуредин»²¹ із трьома ще солтанами – Сефер-Гіреєм²², Бухар- і Стан-Гіреями²³. Це були вожді з невеликим бойовим досвідом. Для нуредин-султана взагалі, як видається, це був перший самостійний похід. Родову молодь відправила у цю виправу й кримська аристократія (відомо про присутність у війську синів Батир-бея, голови найвпливовішого роду Ширін, та синів вождя буджакців – Кантемира-мурзи). Найдокладніше вираховує мурз-командирів татар лист С.Хмелецького – це Мардах, мурза ногайський; мурзи, підлеглі Кантемира; Юрч-мурза і Тухтемир-мурза, сини Кантемира; Нартх-мурза та Алкізере-мурза, сини Батир-бея; Велізах-мурза, син Алізи-мурзи²⁴.

Значною мірою військо складалося зі злиденних ногайців (татари «Казієва улусу» з Північного Кавказу). Отже, навіть за внутрішньокримським розкладом ця армія не відрізнялась «якістю». Сам С.Хмелецький писав, що у супротивника чимало «мотлоху» – «казанджиїв»²⁵. Хоча бойовий дух татар був, напевно, доволі високим, адже зовсім свіжою була пам'ять про відносно успішні набіги: самого кримського хана у січні 1626 р. – на Західну Україну та буджакців Кантемира у травні того ж року – на Поділля.

Дані про чисельність «армії вторгнення» доволі розмаїті. Я.Доброцький називав і 80, і понад 100 тис. Сам С.Хмелецький та Ш.Старовольський лічили татар на 40 тис. (як вояків, так і практично небоєздатного «мотлоху»). П.П'ясецький згадував про 30 тис. вояків неприятеля. Самі татари називали лише цифру своїх втрат за цілу кампанію – до 10 тис. полеглих і полонених.

Усі ці цифри традиційно завищені. Якщо врахувати, що сам Я.Доброцький обрахував чисельність окремого підрозділу «солтана» Бухар-Гірея у 4 тис., а осіб такого статусу у татарському війську було лише четверо, то можемо припустити, що загалом татар було 16 тис. Причому, частину війська розпустили «в загони», тобто на пошук здобичі в околицях табору-коша (за Я.Доброцьким, на лівому березі Росі перебували принаймні два великих загони – 4-тисячний Бухар-Гірея та менший, але не малий, підрозділ синів ширінського вождя Батир-бея). Отже, у коші під Білою Церквою залишалося, очевидно, близько 10 тис. татар.

Із листа С.Хмелецького можна ще додати, що загонам звеліли повертатися «на третій день», отже, зона спустошення становила десь 100 км у радіусі.

У листі інформатора з Бару повідомляється, що загін Бухар-султана був аж під Фастовом. Утім, шкоди від татар були мінімізовані, адже, як повідомляв той самий інформатор, «повсюди люди остережені були» (Бухар-султан захопив ледве сто і кількадесят бранців, і в татарському копі знайшли не більше).

Сили С.Хмелецького спостерігачі обраховували у понад 5 тис. (з яких не менше 1 тис. – реєстрові козаки) (Я.Доброцький); 5,4 тис. (Я.Велевицький); 9 тис. (2 тис. кварцянних + 1 тис. магнатських надвірних + 6 тис. реєстрових козаків) (П.П'ясецький). За згаданими в Я.Доброцького іменами ротмістрів-командирів підрозділів можемо скласти реєстр цього війська:

- кварцяні: рота-полк самого С.Хмелецького, роти Мелешка²⁶, Байбузи²⁷, стражника Гослицького²⁸, Хоцімерського²⁹ (хоругва волоська);

- магнатські та волонтерські (охотницькі): підрозділи Дзика³⁰, Шкленського³¹, Свядцького³² і Рохожинського³³, Олександра і Романа Мікулинських³⁴, Верховського³⁵, Лукіана³⁶, Скиби³⁷, Сефера³⁸, Зозулинського³⁹; плюс ще «піхота Корецького»⁴⁰;

- хоругви Гузельфі⁴¹ і Літинського⁴², походження яких неясне; згадуються ще імена «Чарната» і «Карадзо», але, здається, це офіцери хоругви-полку С.Хмелецького;

- реєстрові козаки: не менше 1 тис. з арматой (артилерія), очолювані старшим (гетьманом) Михайлом Дорошенком⁴³.

Отже, як видається, суто кварцянних було навряд чи більше 1 тис. (такі роти зазвичай мали 100–200 коней), але, можливо, із ними разом порахували «ординатів» (6-сотенний (?) загін Острозької ординації) та волонтерів-охотників (тоді більш-менш виходимо на цифри П.П'ясецького – 2 тис. кварцянних + 1 тис. надвірних). До всього, «українне військо» С.Хмелецького мало у своєму складі незначну кількість важкої кавалерії (кварцяні гусари майже у повному складі пішли на шведський фронт).

М.Дорошенко, напевно, не вивів у поле весь 6-тисячний реєстр, адже хтось мав залишитися на Запоріжжі, а хтось прикривав міста Київщини. Але, цілком вірогідно, кількість реєстровців-учасників бойових дій стрімко зросла вже після битви, коли розпочалося переслідування відступаючих і розсіяних татар.

Отже, цифри 5–5,4 тис. вояків, напевно, досить реалістичні для чисельності «польової армії» С.Хмелецького. Проти 10-тисячного війська гірше споряджених татар – на той час доволі прийнятний розклад як для відкритого бою. Не дивно, що вождь коронного війська не вагався нав'язати супротивнику битву.

У таборі під Оратовим С.Хмелецький зробив огляд військам, виступив перед лицарством із промовою та запропонував вислати до неприязельського війська «під'їзд», який мав провести традиційну розвідку боєм. Охочих іти в під'їзд було чимало, але зупинилися, як на найпридатнішому для цього підрозділі, на волоській хоругві Хоцімерського.

Головні сили С.Хмелецького, виступивши ще в ніч, рухалися слідом за авангардом. Військо йшло «одним цугом» (себто, лінією, не табором, отже, на татарську атаку не чекали). Від прямого шляху на Володарку відхилилися тільки до Тетієва, маєтності Шкленського, де з'єдналися з вісьмома сотнями реєстровців на чолі з Дорошенком⁴⁴. Їх Я.Доброцький характеризує як «добірних козаків / І з арматой порядною, і славних юнаків⁴⁵». Далі рушили разом. Причому, реєстровці, «як звичайно», на стоянці збудували укріплення: «І табір своїм порядком чудово утворили». Тут стали чекати звісток від авангарду Хоцімерського.

Зрештою було вирішено послати йому на допомогу хоругву Мелешка, а з ним і Дорошенка (з мобільнішою частиною реєстровців?). Ті наздогнали

Хоцімерського, порадилися і розпочали полювання на «язика». Пощастило не відразу, адже нікого «від купи не могли витягти», але зрештою Хоцімерський узяв «язика свіжого» і доставив його Хмелецькому, на радість усьому війську. Вірогідно, цей епізод розвідки боєм слід співвідносити з інформацією «розпиту» татарських бранців про те, що «литовские люди, пришед на их обоз, скрадили у них караул».

С.Хмелецький тоді провів майже безсонну ніч, готуючи підрозділи до битви («Мало за цілу ніч сплячі, вже військо шикував»). Уранці військо перейшло річку Рось біля Володарки, де застало ще понад 200 козаків (які приєдналися до війська?). На півдорозі від татарського коша зустріли загони Хоцімерського, Мелешка, Дорошенка, які привели «язика». Його допитали і рушили далі – ще на «милю» (6–15 км) під татарський кіш. Як пише Я.Доброцький: «Табір і військо в порядному шику справлені / В обережному порядку під кіш були проведені. / І пройшовши давньої роботи окопище / За яким став кіш татарський оподаль, не близько».

Вірогідно, саме про це «окописко» згадано і в листі невідомого інформатора з Бару: «У першій сутичці в п'ятницю з кошовим військом перешкодив нашим той довгий вал, через який табір переходячи, на прикре місце потрапивши, загальмувати мусив». Саме на це й розраховували татари, але досвідчений у боях із кримцями С.Хмелецький дав собі раду з труднощами позиції.

Тут Я.Доброцький співає справжню оду талантам командира українського війська:

І вже Орда в своєму порядку в готовності була
Котра війську польському мужньо протиставилася.
А Хмелецький, як звичайно, фортелі винаходячі,
Бо вже з поганами до того сторазово куштував⁴⁶:
Витлумачував їх дії і спосіб зіткнення,
Завважував теж і слухав інших пильні міркування
Як мудрий гетьман усе розумом опрацьовуючи
Як справді стати, як бити, як гонити вказуючи.
Утвердивши поважними словами військо своє
Досить невелике, котре вже здоров'я справді потроєне
За милу Вітчизну несе, аби поганина
У Вітчизні своїй знести могли...

Натхненні діями свого вождя жовніри завзято вступили в бій («Але ж при доброму гетьмані сміливість в усіх взялася»). Сам С.Хмелецький зі своєю хоругвою вийшов по центру («середкою») проти самого нуредин-султана, якого оточували найкращі татарські вояки («Де нуредин-султана полк найпотужніший / Став і мурзи при ньому цонайзначніші. / Там зі своєю хоругвою пан Хмелецький скочив»).

Перша ж атака завдала кримцям значних втрат («І зараз на татар впали великим розгоном. / Аж їх там же з тисячу поклали рядком»). Далі Я.Доброцький перераховує командирів підрозділів, які слідом за С.Хмелецьким вступають у бій. Причому, здається, праве крило атакуючих було значно сильнішим та активнішим («І з правого крила бився полк дужий»). До речі, карта місцевості свідчить якраз на користь саме такого способу дії. Тут таки зауважимо, що на цьому фланзі бились і реєстровці М.Дорошенка («І Дорошенко в полк козаків зшикований, / Котрий на правому крилі був на підсилення даний»).

Не забував С.Хмелецький і про оборону: «Піхота Корецького перед табором стала. / Котра при арматі дужо попрацювала. / У тилу табору армати

частину залишено / І ту також піхотою добре укріплено»). До речі, згадки про активність артилерії суперечать даним П.П'ясецького про те, що дощова погода у день битви унеможливила використання як вогнепальної зброї для коронного війська, так і луків зі стрілами – для татар. Я.Доброцький ще й в описі вирішальної атаки пише: «Бубни, труби звучать, зброї грохот, із рушниць тріск, ржуть коні», – отже, тодішня погода принаймні не завадила застосуванню вогнепальної зброї.

Татари почали відступати. Як писав П.П'ясецький: «Після двох годин тяжкої і сумнівної битви, неприятеля, який жорстоко опирався, зрештою перемогли». Я.Доброцький знає, що з переслідування до покинутого татарського коша переможці повернулися вже як «година ночі була». Лист інформатора з Бару додає, що татари після першого зіткнення відразу тил показали і «наші» з 4-ї години пополудні почавши, успішно гнали їх ще мильо, аж до темряви.

За звістками П.П'ясецького, на бойовищі полягло 4 тис. татар, у полон потрапило 1200, між якими і 50 мурз (Я.Велевицький писав лише про 40 полонених мурз; барський інформатор повідомляв, що збуджені боєм жовніри неохоче брали полонених, більше їх було в козаків). Втрати «поляків» П.П'ясецький обчислює лише в 9 (!) убитих і 50 поранених (Я.Велевицький повідомляв про 39 полеглих). Це явно занижені цифри⁴⁷, адже барський інформатор свідчив про шістьох загиблих лише серед барських бояр (це, напевно, зі 100-кінного загону Сефера).

Той таки інформатор додав і декілька цікавинок про бій. Зокрема, про подвиги М.Дорошенка, який, виїхавши попереду війська, убив рогатиною двох татар, причому його зброя так і залишилася у тілі другого. Як курйозний випадок оповідалося, що перед запорожцями на татарина раптово злетів пугач (переляканий кіньми та галасом?), від чого той упав з коня й помер (чи то падіння виявилось смертельним, чи його вже на землі добили козаки).

Далі Я.Доброцький барвисто описує трофеї: «Як військо польське щасливо повернулося / На татарське кошисько, де всі полони / Стали об'їжджати; казани і коні, / Котрих коней у підрахунку вісімдесят тисяч, / Десять тисяч казанів або й ще більше. / Так на кошу татарському на ніч військо стало, / Котре в тій битві дуже попрацювало». Він також згадує про численних бранців, серед яких були й «найперші мурзи – пани Арслан, Реметаль, Дзяней, Сефер».

Нуредин-султан із залишками свого війська, напевно, утікав уздовж правого берега Росі, а згодом у напрямку на Таращу та Лисянку. До цього висновку схиляє як карта місцевості, так і згадка барського інформатора про успішні дії Байбузи «на Царському та Кам'яному бродях»⁴⁸. Від Я.Доброцького дізнаємося, що хоругви Байбузи, Гузельфі, Літинського плюс «запорожців кілька сот» з їхніми «знаками», отже щось із тисячу, як не більше, вояків (найбільше поза основним військом угруповання), послали переймати татар «на Телячим броді» (напевно, інша назва одного зі згаданих вище бродів).

На ближчі броди (вірогідно, на Росі, переважно, аби переймати загони, що пішли по здобич ще до битви) відправили підрозділи «охотників» Верховського, піхоту Корецького та «ординатів» (колишніх вояків Я.Острозького). Решту війська залишено в Білій Церкві, а табір з артилерією «вздовж Росі обернуто». С.Хмелецький не виключав, що татари, оговтавшись, можуть дати повторну битву. Крім того, він мав клопіт із можливістю якогось «рокошу» (повстання бранців?).

Утім, швидко зрозумівши, що татари тікають, військо С.Хмелецького кинулося добивати ворога (напевно, таки правим берегом Росі). Уночі (себто,

з 10 на 11 жовтня?) наздогнали загін молодих Ширинів, синів Батир-бея («в ночі утікаючих. / Котрі нюхом почувши і людей спостерігши / Перепливали через Рось і бродів ухилялися»). Тут **таки трохи перепочили і вже о 4-й годині ранку рушили під Рокитну**⁴⁹.

Тут відпочивав 4-тисячний татарський загін Бухар-султана (напевно, щойно перейшов на правий берег Росі, барський інформатор згадує, що бій був «за півмилі від Рокитної»). Лист С.Хмелецького додає, що з Бухар-султаном були сини Кантемира. Як згадує Я.Доброцький, деякі вояки пропонували вдарити на нього ще у передранковій темряві, але С.Хмелецький виявив обережність і рушив у бій лише зі сходом сонця, у неділю 11 жовтня. Я.Доброцький хвалить таку поведінку як лицарську («Чекав дня білого як воїн справжній, / Котрий на готових ударяв без всякої забави»).

І цей татарський загін зазнав розгрому, а Бухар-султана «заледве, пораненого, унесли». Цим Я.Доброцький завершує опис бойових дій, хоча Я.Велевицький подавав, що татар після битви били ще п'ять днів. П.П'ясецький згадував, що ледве шоста частина татарського війська врятувалася від смерті чи неволі (за його підрахунками, це мало б бути 5 із 30 тис.). Татарський інформатор оцінював втрати «своїх» у 10 тис. убитих та полонених.

Наприкінці Я.Доброцький співає славу переможцям, причому визнає заслуги як «козаків», так і «війська польського». Останньому перепало й більше здобичі. Барський інформатор згадує, що жоден місцевий боярин не повернувся без трофейного «бахмата» (бойового коня), а були такі, котрі двох чи й трьох привели.

У Білій Церкві, куди звозили трофеї, відбулося вшанування переможців. Як пише Я.Доброцький: «І горді татари впали з хоругвами / Під ноги полковничі (себто, С.Хмелецького – Д.В.), як *знаємо самі*». Отже, напевно, автор «Реляції правдивої...» був присутній на цьому дійстві. Для С.Хмелецького білоцерківська битва 1626 р. взагалі стала головною його славою як полководця. Адже лише тут він був єдиним і повновладним командувачем.

Участь у переможній битві для реєстровців була першою «службою» державі після «провини» – Куруківської кампанії 1625 р. Як свідчить барський інформатор, козаки відіслали королеві символи перемоги – 10 татарських знамен-хоругв і 1 бунчук («стрижений знак із кінських хвостів») плюс 20 бранців-татар. Під час Торунського сейму 1626 р. їх урочисто передали на ринковій площі перед ратушею. Козаки просили уряд компенсувати їх збитки (пошкоджене спорядження) та винагородити «криваві заслуги»⁵⁰.

На завершення зазначимо, що «Реляція правдива...» Яна Доброцького для свого часу була добротною історіографічною пам'яткою та одним із найкolorитніших зразків жанру «сучасної історії». Разом з іншими, скромнішими, наративами вона дозволяє на диво рельєфно представити події, що відбувалися в Україні в першій половині XVII ст. Гадаю, такий «живий дух» минулого привабить як фахівців (історіографів, військових істориків, козакознавців та ін.), так і ширші кола любителів історичної пам'яті й минулого рідного краю.

¹ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України: У 2 ч. – К., 2008.

² Важко визнати за «наукове опрацювання» видання оригінального тексту реляції вітчизняним полоністом Р.Радишевським (див.: Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz.2: Antologia / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskyj. – Kraków, 1998. – S.105–112 (опущені прозова передмова-дедикація та ритуальна післямова «Зоїлу»)). Це малодоступне в Україні видання, укупі з традиційно невисоким для сучасних українських філологів інтересом до «позамовних» коментарів (насичених авторськими фантазіями,

що взагалі робить їх радше шкідливими), навряд чи багато додає до оригінального львівського стародруку 1626 р., нині загальнодоступного завдяки проекту «Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII wieku» (<http://cduu.id.uw.edu.pl/3700/>). Зауважу також, що в Польщі твір Я.Доброцького нещодавно видав М.Домаґала (див.: *Relacja z kompanii białocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego* / Wyd. M.Domagała // *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M.Nagielski. – Warszawa, 2002. – S.237–248). Утім, і тут рівень опрацювання видавцем матеріалу далекий від досконалого.

³ Обидва листи див.: *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*. – К., 1888. – С.257–259 (Приложение 5).

⁴ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studium krytycznem nad życiem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza*. – Kraków, 1870. – S.326–327.

⁵ *Ks. Jana Wielewickiego T.J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary* / Wyd. J.Szujski, W.Chotkowski. – T.4: 1620–1629. – Kraków, 1899. – S.259.

⁶ *Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy* / Przel., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył J.Starnawski. – Warszawa, 1979. – S.288; *Starowolski S. Instutorum rei militaris*, libri VIII. – Amsterdam, 1641. – P.330.

⁷ *Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634*. – Санкт-Петербург, 1890. – Т.I. – С.203–204 (№186-й (1626 г.): Отписка белгородского воеводы о посылке в Москву татарских пленников, с приложением их распросных речей, и распрос их в Москве). Ці два ногайці (Алікей/«Алікейка» і Чертан-бай/«Чертанка Байка») на зворотному шляху з вісьмома товаришами спробували завернути по здобич до Белгорода – тут їх і схопили.

⁸ Є ще версія М.Домаґали, який, посилаючись на А.Бонецького (*Boniecki A. Herbarz Polski*. – Т.IV. – Warszawa, 1901. – S.321) твердив, що Доброцькі – імовірно, рід зі Львівської землі герба Прус. Як аргумент, наводився факт володіння Я.Доброцьким маєтком Ляшки на Львівщині. Але у А.Бонецького йдеться про Доброцьких двох гербів (Олень і Прус). Твердити, що згаданий тут Ян («Jan, mieśnik braclawski i rotmistrz królewski 1630 r., posiadacz Laszek w ziemi lwowskiej (M.178, f.342)») саме герба Прус, а не Олень (це той самий Брехвич), не бачу підстав. Щодо володіння Ляшками, то воно не було спадковим, а, отже, не може переконливо свідчити, що Я.Доброцький до 1630–1631 рр. мав якісь стосунки до Львівщини.

⁹ *Niesiecki K. Herbarz Polski* / Wyd. J.N.Bobrowicz. – Т.3. – Lipsk, 1839. – S.350.

¹⁰ *Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. – Warszawa, 2006. – S.425.

¹¹ *Volumina Legum*. – Т.III. – Petersburg, 1859. – S.308.

¹² *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. – Warszawa, 2000. – S.147.

¹³ Борсків, Ворошилівка і Сутиськи – нині населені пункти Тиврівського р-ну Вінницької обл. Можливо, Вітава, Сутиськи, Ворошилівка – це посаг за дружиною (вони не раз згадуються разом, починаючи з кінця XVI ст., у маєткових спорах, але прізвище Доброцьких там не фігурує; див.: *Jablonowski A. Źródła dziejowe*. – Т.XXI. – Warszawa, 1894. – S.126, 399).

¹⁴ *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. – S.46, 144, 210.

¹⁵ *Jablonowski A. Źródła dziejowe*. – Т.XXI. – S.650 (прізвище помилково подане як «Dobrojewski»).

¹⁶ *Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. – S.164 (оригінал: AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.V. – №3096).

¹⁷ *Gliwa A. Jesienny najazd Tatarów krymskich i budzackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej* // *Rocznik Przemyski*. – Т.XLIII (2007). – Z.1: Historia wojskowości. – S.117.

¹⁸ *Sumariusz Metryki Koronnej*. – Т.1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 / Oprac. W.Krawczuk. – Kraków, 1999. – №117 (Я.Доброцького в акті названо «мечником брацлавським і ротмістром»).

¹⁹ *Rulikowski E. Pawołocz* // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Т.VII. – Warszawa, 1886. – S.920. М.Домаґала, без посилання на джерело, твердив, що С.Лащ убив Я.Доброцького на весіллі Адама Калиновсько-

го 18.XI.1631 р. Утім, 1634 р., як дату вбивства, підважує вирок-«контумація» від 9.III.1633 р. щодо С.Лаца «від потомків Доброцького» (див.: Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – С.674).

²⁰ Вельми наочно можливості «позиції» демонструє сучасна космічна зйомка місцевості (див.: http://uamaps.com/kyevskaya/g_belaya_tserkov/belaya_tserkov/).

²¹ Азамат-Гірей – син кримського хана (1608–1610 рр.) Селямета Гірея I. Нуредин-султаном (3-тя особа у кримській ієрархії) при хані Мегмеді Гіреї III (1623–1628 рр.) став у 1624 р., хоча й за попереднього хана Джанібек-Гірея (1610–1623 рр.) уже як нуредин-султан він узяв участь у Хотинській кампанії 1621 р. Щодо «кримських персонажів», див., зокрема: *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Т.П: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – К.; Бахчисарай, 2009.

²² Напевно, Сефер або Сафа-Гірей – молодший брат Азамат-Гірея, також майбутній нуредин-султан.

²³ Бухар-Гірей (Бухар-султан), згадується ще 1628 р. як родич-посланець Шагін-Гірея до короля (див.: *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku / Wydał St.Przylęcki.* – Lwów, 1842. – S.70). Стан-Гірей – ім'я явно перекручене, відтак ідентифікувати цю особу складно. Можу лише припустити, що обидва – діти хана Селямета I Гірея й брати вождя походу нуредин-султана Азамат-Гірея – Бахадир-Гірей та Іслам-Гірей, майбутні кримські хани.

²⁴ Можливо, ідеться про Алі-бея, голову другого за впливовістю у Криму роду Мансур.

²⁵ Напевно, від татарського «казанчи» – котельник, що, очевидно, слід тлумачити як «ідок», «утриманець».

²⁶ Мелешко Іван (Ян) герба Корчак – коронний ротмістр. Рід походив із Волині.

²⁷ Байбуза Семен – коронний ротмістр, молодший брат Тихона Байбузи – гетьмана запорожців.

²⁸ Гослицький Ян – коронний стражник.

²⁹ Хоцімерський (Хоцімірський) Адріан – ротмістр хоругви волоської. Із роду Хоцімерських була дружина С.Хмелецького.

³⁰ Дзик Ян (пом. до 1676 р.) – ротмістр, із 1631 р. брацлавський хорунжий. Після 1625 р., коли Т.Замойський (претендував на булаву польного гетьмана) востаннє брав участь у поході (Куруківській битві), Я.Дзик практично незмінно очолював власні загони цього магната (а після 1638 р. – його спадкоємців). Родич фастівського (1651 р.), чернігівського, а згодом острогоського (1652–1670 рр.) козацького полковника Івана Миколайовича Дзинковського (Дзика, Дзиковського). Можливо, саме під хоругвами Я.Дзика перебував 1626 р. і Я.Доброцький (хоча, якщо врахувати його славослів'я на адресу С.Хмелецького, то він міг перебувати саме в «гетьманському» підрозділі).

³¹ Шклінський (Склінський) Томаш (пом. 1627 р.) – коронний ротмістр, староста зигвулський (в Інгляндії). Рід походив із Волинського воєводства (герб Косцеша). 26.XI.1620 р., по смерті Януша Острозького, отримав новоосажене містечко Таборівка у Білоцерківському старостві. По його смерті ним володів уже С.Хмелецький. У білоцерківському поході очолював загін Острозької ординації (його кварцяна гусарська рота, напевно з поручником (?), пішла на війну зі Швецією).

³² Напевно, хтось зі Свяцьких – шляхетської родини з Київщини (можливо, Семен Свяцький, причетний до заснування прилуцького Густинського монастиря (бл.1615 р.?).) Свяцький очолював приватний загін черкаського старости кн. Костянтина Вишневецького (як черкаський підстароста?).

³³ Очевидно, ідеться про когось із Рогозинських – заможної шляхетської родини з Волині.

³⁴ Мікулинські герба власного – руська родина з Поділля. Олександр Мікулинський згадується як ротмістр і брацлавський поборця ще 1642 р.

³⁵ Верховські герба Корчак з Волині; Верховські герба Побог – із Серадзького воєводства (деякі осіли і в Україні; так, Олександр Верховський за часів Ш.Окольського був підстаростою й летицьким гродським суддею). Верховський привів до війська С.Хмелецького «охочих кілька сот».

³⁶ Особа не ідентифікована. Лукіан очолював підрозділ волонтерів (охочих).

³⁷ Можливо, це той «пан Скиба», який був смертельно поранений у бою з татарами під Удичем (Вінниччина) восени 1628 р. (лист С.Хмелецького від 3.X.1628 р.).

Рід, як видається, близький до козаччини (1638 р. Михайло Скиба став одним з отаманів Корсунського полку реєстровців). До речі, неподалік від місця битви, на Білоцерківщині, відоме село Скибин (нині Жашківського р-ну Черкаської обл.). Села з такими ж назвами є й на Вінниччині (Оратівський р-н) та Київщині (Броварський р-н). У війську С.Хмелецького 1626 р. Скиба очолював підрозділ волонтерів (охочих).

³⁸ Сефери (Сеферовичі, Шеферовичі) – вірменська патриціанська родина з Кам'янця-Подільського, згодом нобілітовані. Сефер у тексті Я.Доброцького виступає «во сто конів із зем'янами барськими».

³⁹ Зозулинські – давній зем'янський рід з-під Базалії (володіння князя В.-Д.Заславського). Тут Зозулинський очолював підрозділ волонтерів (охочих).

⁴⁰ Напевно, ідеться про князя Кароля Корецького (1612–1633 рр.), волинського каштеляна.

⁴¹ Гузельфі (Гузельф, Гузельфій) – нащадки Шимона Гузельфі, вихідця з Генуї, який наприкінці XVI ст. осів у Речі Посполитій (породичався з князями Темрюками-П'ятигорцями) і мав маєтності в Україні. Тут, можливо, ідеться або про Лукаша, або про Давида Гузельфі, державців у володіннях князя В.-Д.Заславського (Острозька ординація).

⁴² Літинські герба Грималія – з Літина, брацлавсько-волинський рід. Можливо, ідеться про Климента Літинського, який тримав село у Базалійській волості на Волині (дякую І.Тесленкові за консультацію щодо можливих «персонажів» із Літинських, Гузельфі та Зозулинських).

⁴³ Л.Подгородецький пише про 1500 реєстровців у 4,5–5-тисячному війську С.Хмелецького (див.: *Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646.* – Warszawa, 1978. – S.150–151).

⁴⁴ Дорошенко Михайло (пом. 1628 р.) – із 1625 р. гетьман (старший) Війська Запорізького (реєстрових козаків).

⁴⁵ Юнаки – це традиційний «епітет» для козаків, який загалом не вказував на вік, а був еквівалентом характеристики «молодці», такі собі «вічно молоді герої».

⁴⁶ Себто, уже не раз мав справу з цим супротивником.

⁴⁷ Узагалі-то всіх у завищенні цифр перевершив Ш.Старовольський у своїх «Сарматських войовниках», де С.Хмелецький поклав на бойовищі 40 тис. татар, половину з 16 полків, і ще багато поранених втекло до Криму. Я.Доброцький не конкретизував, скільки з його 80 або понад 100 тис. татар полягло на полі брані.

⁴⁸ Кам'яний Брід на р.Гнилий Тикич (біля Лісянки), Царський (Татарський) брід – при впадінні Тикича до Високої Висі (притока Синюхи).

⁴⁹ Рокитне – нині райцентр Київської обл., місто розташоване на лівому березі р.Рось.

⁵⁰ М.Дорошенко до Зигмунта III з Переяслава 3.I.1627 р. (див.: Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.299).

This article are analyzed narrative papers of the Battle under Bila Tserkva of 1626, in particular, J.Dobrocski's little-known work «Relacya Prawdziwa...». It is marked, its rarity potential concerning reconstruction of appreciable event of first half XVII century in Ukraine.